

УДК 37.03(477)(09)

В. А. ЯЛЛИНА

ВИТОКИ РОЗВИТКУ ІДЕЙ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (ІХ–ХІХ СТ.)

Розкрито витoki ідей розумового виховання у вітчизняній педагогічній думці. Показано роль розумового виховання у формуванні світогляду дитини, її розумовому розвитку, стимулюванні самостійності й активності у навчанні. Висвітлено внесок провідних вітчизняних діячів освіти (Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Пирогов, К. Ушинський, С. Миропольський та ін.) щодо визначення сутності, завдань, засобів, форм і методів розумового виховання учнів. Обґрунтовано причини особливої уваги педагогів до ролі вчителя в розумовому вихованні.

Ключові слова: розумове виховання, навчання, розвиток розуму, методи

В. А. ЯЛЛИНА

ИСТОКИ РАЗВИТИЯ ИДЕЙ УМСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ (ІХ–ХІХ В.)

Раскрыты истоки идей умственного воспитания в отечественной педагогической мысли. Показана роль умственного воспитания в формировании мировоззрения ребенка, его умственного развития, стимулировании самостоятельности и активности в обучении. Освещен вклад видных представителей педагогической мысли (Ф. Прокопович, Г. Сковорода, Н. Пирогов, К. Ушинский, С. Миропольский и др.) на сущность, задачи, способы, формы и методы умственного воспитания учеников. Обоснованы причины особого внимания педагогов к роли учителя в умственном воспитании.

Ключевые слова: умственное воспитание, обучение, развитие ума, методы.

V. L. YALLINA

SOURCE OF INTELLECTUAL UPBRINGING IDEAS DEVELOPMENT IN UKRAINIAN PEDAGOGICAL THOUGHT (ІХ–ХІХ CENTURIES)

Source of intellectual upbringing ideas development in Ukrainian pedagogical thought have been presented. The role of intellectual education in forming the outlook, mentality, encouraging self-managed activity of a child have been illustrated. The contribution of the progressive Ukrainian pedagogues (F. Prokopovich, G. Skovoroda, K. Ushinskiy, S. Miropolskiy and others) into formulating the main point, problems, methods of intellectual education have been revealed.

Keywords: intellectual upbringing, education, development of mind, methods.

В умовах становлення національної системи освіти демократичної України зростає потреба у відродженні розумової культури молодого покоління як духовного джерела формування особистості, ефективного засобу зміцнення національної свідомості, формування в майбутніх громадян світогляду, розвитку мислення. Це вимагає змістовної організації навчально-виховного процесу в школі, оновлення змісту, форм і методів розумового виховання.

Проблема розумового виховання займає одне з провідних місць у працях багатьох сучасних дослідників: Т. Завгородньої, С. Золотухіної, В. Лозової, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Євтуха, М. Ярмаченка та ін. Вивченню педагогічних ідей вітчизняних педагогів стосовно досліджуваної проблеми присвячені роботи Н. Антоненць, Л. Березівської, Г. Головка, Н. Дічек, І. Кучинської, М. Стельмаховича й інших науковців.

Однак формування всебічного і змістовного уявлення про розумове виховання у вітчизняній педагогічній думці вимагає врахування історичних традицій, генетичного й логічного зв'язку між різними історичними етапами його становлення.

Метою статі є проаналізувати зародження питань розумового виховання у вітчизняній педагогічній думці від часів Київської Русі до кінця XIX ст.

На українських землях перші звернення до розумового виховання з'явилися в Київській Русі. Про це, зокрема, свідчить зміст збірників афоризмів, повчань, літописів та інших документів і творів. Більшість пам'яток того часу наголошували на примусовому завчанні матеріалу, застосуванні фізичних покарань як одного із засобів стимулювання дітей до шкільної науки. Проте аналіз праць сучасних науковців про освіту в давньоруський період дає підставу зробити висновок, що оптимальною для здійснення розумового виховання, набуття знань визнавалася ненасильницька атмосфера. У найбільш ранніх пам'ятках вітчизняної письменності знаходимо настанови щодо процесу навчання та приділення значної уваги самостійному читанню книг, наголошувалося, що кожен повинен думати над змістом написаного, тричі прочитати кожен розділ, а це передбачало розумову роботу учнів.

У «Повчанні» Володимира Мономаха проблема розумового виховання розглядалася через конкретні поради вчитися. В цьому творі подано обґрунтування необхідності розвитку в дітей таких складників розумового виховання, як ініціатива, працелюбство, розвиток інтересу до праці [9].

Поштовхом до подальшого розвитку досліджуваної проблеми була діяльність монаха-літописця Кирила Туровського. Він не розглядав конкретно питання розумового виховання, але окремі ідеї щодо його організації є в його працях. Так, головним засобом розвитку розуму К. Туровський вважав знання, одержані шляхом оволодіння основами освіти, стверджував, що необхідно систематично виховувати в кожній людині інтерес до читання [1].

Серед засобів виховання та навчання в період Київської Русі визначалися і використовувалися насамперед такі, що сприяли розумовому вихованню: праця, приклад, настанови, повчання, народна творчість, література, церковна практика, використання яких давали змогу поєднувати тілесне та духовне, вдосконалювати духовний світ підлітка.

Як зазначає історик педагогіки С. Золотухіна, значну роль у розвитку освіти і розумовому вихованні на Україні відіграли Києво-Могилянська академія та її вчені. Викладачі академії І. Гізель, І. Галятовський, Ф. Прокопович, М. Козачинський прагнули духовно та розумово розвивати вихованців. Так, Ф. Прокопович підкреслював велике значення під час подання матеріалу принципам наочності, доступності, систематичного й усвідомленого сприйняття знань. Особливо педагог відзначав важливість освітньо-виховної сили науки. На його думку, наука сприяє здобуванню знань, дає змогу подати конкретні практичні поради [3, с. 22–36].

Цікаві методичні настанови щодо надання учням знань та ролі в цьому процесі вчителя залиши у праці «Наука, альбо способ зложення казанья» І. Галятовський, який наголошував на чіткості, ясності та логічності викладу для того, щоби донести до розуму «жаданої мудрості».

Найбільш ґрунтовно в українській педагогічній думці XVIII ст. питання розумового виховання висвітлив видатний філософ і педагог Г. Сковорода. Він вважав, що заняття людини навчанням і виховною практикою стають найвідповідальнішою справою. Головною умовою вирішення непростих завдань розвитку «допитливого розуму» та його правильного спрямування стає наявність справжнього вчителя. Мислитель наголошував, що вчителю у справі розумового виховання важливо знати методи, способи, засоби найбільш оптимальної реалізації. Він висунув педагогічні настанови, які збуджують увагу, серед них: застосування наочності, стимулювання їхньої самостійності й активності, зв'язок знання із життєвим досвідом. Таке ставлення до навчання сприятиме й оволодінню вмінь навчатися. Серед методів навчання, які сприяють розумовому вихованню, учений високо цінував лекцію, розповідь, бесіду, розмову, повчання, словесний аналіз роботи та виправлення помилок. Г. Сковорода вважав, що це сприятиме формуванню вміння правильно говорити і мислити. Він був твердо переконаний, що можливості людини в пізнанні безмежні, стверджував, що «людина створена мислити, ...вона живе, рухається і постійно розвивається» [10, с. 151].

Як показав аналіз історико-педагогічної літератури, проблема розумового виховання в досліджуваній період найбільш багатогранно розглядалася видатним вітчизняним педагогом

К. Ушинським. Вивчення й аналіз його педагогічної спадщини і спогадів сучасників про практичну діяльність, ознайомлення зі спадщиною його послідовників показали, що у вирішенні проблеми розумового виховання К. Ушинський стояв на гуманістичних засадах, був переконаний у провідній ролі вчителя в цьому процесі. У статті «Недільні школи, зокрема, він стосовно розумового виховання зауважував, що завданням учителя є не лише передання знань учневі, а насамперед пробудження і розвиток у нього бажання і здатності самостійно, без допомоги вчителя набувати нові знання [11, с. 26]. Вчений застерігав від одноманітності викладання у навчальній діяльності і вважав головним завданням учителя підтримку розумової активності школярів за допомогою методів і прийомів, які стимулюють навчально-пізнавальну діяльність учнів. Найбільш ефективним у навчанні К. Ушинський вважав метод бесіди, який дозволяє вчителю на основі вже набутих знань активізувати уявлення учнів про факти, застосовуючи спостереження, порівняння, досвід, підводити дітей до самостійних висновків. Педагог неодноразово відзначав, що ефективним шляхом розумового виховання має бути використання методу самостійної роботи, поєднання навчання рідній мові з наочним навчанням, використання проблемних ситуацій, запитань. На думку К. Ушинського, так розвивається спостережливість і вміння правильно висловлювати думки, робити логічні висновки [11, с. 32]. Головним критерієм методу навчання він вважав здатність активізувати розумову діяльність дітей і спрямувати її на безпосереднє, свідоме й ґрунтовне набуття знань, умінь і навичок [11, с. 37].

Аналіз спадщини К. Ушинського з проблеми, яка досліджується, свідчить, що головну сутність навчання вбачав у фундаментальному, всебічному розвитку «розумових сил» учнів (уваги, сприйняття, пам'яті, уяви, логічного мислення тощо). Сучасний учитель може називатися справжнім лише тоді, коли він дає дитині нові знання, взаємопов'язані з сучасним і майбутнім життям суспільства, водночас навчання, розвиток і виховання вибудовується на основі природовідповідності. Остання, на думку К. Ушинського, має особливе значення в розвитку інтелектуальних і моральних якостей особистості. Знання потрібні не самі по собі, а для формування в особистості моральних переконань, ідеалів, звичок, морального вибору [11, с. 58].

Проблема розумового виховання відображена у педагогічній спадщині С. Миропольського. Цього питання в різних аспектах він торкався фактично в усіх своїх працях. Як і К. Ушинський, педагог акцентував увагу на головному завданні вчителя: «збудження допитливості дітей в якомога більшій кількості напрямів». Він вказував, що вчитель має не заважати розвиткові й виявленню інтелектуальних інстинктів учня і давати йому той матеріал, який би сприяв правильному вихованню. У педагогічній спадщині С. Миропольського є багато цінних настанов щодо вибору оптимальних методів, форм, засобів розумового виховання на уроці. Головним тут, на думку педагога, є вміння працювати з книгою. Це не лише має сприяти набуттю знань, їх закріпленню, розширенню та поглибленню, а й формуванню ініціативності учня щодо оволодіння методами самоосвіти і самовиховання [6, с. 135–140].

Вітчизняний учений М. Пирогов спеціально не досліджував проблему розумового виховання, але в його педагогічних працях простежується чітка позиція щодо питань забезпечення ґрунтовних знань, формування інтересу до науки, організації самостійної роботи учнів. Він визначав оптимальне коло навчальних предметів і адекватний їм зміст, що максимально забезпечували б оволодіння учнями знаннями, вміннями і навичками і формували риси особистості відповідно до завдань школи. Найголовнішим у розумовому вихованні М. Пирогов вважав не «детальне викладання того чи іншого предмета», а розвиток розумової здібності кожного за допомогою науки. Він наголошував, що засвоєння знань можливе лише за умови, коли вибір учителем методів навчання відповідатиме віковим та індивідуальним особливостям [7, с. 571].

Головне, на чому наполягав М. Пирогов в галузі методики навчання і що має цінність для розумового виховання, – це розуміння необхідності відмовитися від догматичних способів викладання, не спонукати учнів на вічне слухання і механічне заучування текстів підручника, а всіляко заохочувати їхню активність і самостійність. Останнє, з його точки зору, найбільшою мірою забезпечується такими методами навчання, як бесіди і, особливо, самостійні твори учнів [8, с. 125].

Багато педагогів у своїй теоретичній спадщині чи педагогічній діяльності торкалися досліджуваної проблеми, проте глибоко її не розробляли. Так, наприклад, П. Лесгафт проблему розумового виховання вбачав у тісному взаємозв'язку з фізичним вихованням. Він вважав необхідним гармонійно поєднувати фізичну освіту з розумовим розвитком. Педагог

наголошував, що школа має розвивати в дитині не тільки сили, а й уміння доцільно застосовувати їх в діяльності [5].

Певний внесок у розгляд проблеми розумового виховання зробив П. Каптерев. Він, обґрунтовуючи найбільш ефективні умови його здійснення, вважав за необхідне постановку насамперед процесу самовиховання, активного власного досвіду, формування свободи переконань, вільного вибору шляхів розумового виховання. «Мудрим і розумним не можна зробитися з книг, розум і мудрість можна придбати лише шляхом власного спостереження явищ і роздумів про них», – писав П. Каптерев [4].

Серед тих, хто звертав певну увагу на процес навчання як важливу умову розумового виховання, був письменник і громадський діяч І. Франко. Він вказував на тісний зв'язок освіти з життям, переконував у тому, що саме наука має всебічно показувати життя. І. Франко вважав за доцільне домагатися вільного навчання, розвитку всіх духовних і тілесних здібностей учнів у процесі навчання, впровадження релігійного навчання, але з опорою на фундаментальні знання. Діяльність І. Франка свідчить про його шире прагнення сприяти підвищенню освітнього рівня рідного народу, передусім через посилення ролі закладів освіти. Він, зокрема, писав, що гімназія вчить володіти «духовними органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність», зазначав, що головною метою розумового виховання є побудова певного розумового ладу і зв'язок у науках, котрі вивчає учень. Письменник вказував на непедагогічне розташування наук у школах. Замість того, щоб викладати дитині відразу якнайбільшу масу цікавих даних про природу і людей, з котрої б вона могла легко й сама робити висновки, в школах, наголошував він, «убивається пам'ять і розум дитини непотрібною для неї наукою чужих мов, ще не потрібнішою наукою граматики» [12].

Заклики перейти від школи, «що придушує задатки й здібності, що руйнує ідеали й поневолює учня», до навчання, яке здійснюється відповідно до індивідуальних особливостей учня й сприяє загальному його розвитку, були на початку ХХ ст. широко розповсюджені в передовій педагогічній думці. Аналіз наукових праць передових представників педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що проблема розумового виховання постала в той час у зв'язку з розвитком системи навчання. Термін «розумове виховання» безпосередньо ще не використовувався, проте цей період можна вважати початком розробки теоретичних засад розумового виховання.

Від часів Київської Русі до поч. ХХ ст. українські мислителі і педагоги вважали необхідним давати дитині глибокі знання і розвивати її інтерес до пізнання, пропонували використовувати різні методи навчання для здійснення розумового виховання, розвитку критичного мислення, тренування волі учнів. Розумове виховання вони пропонували здійснювати разом з естетичним, трудовим і фізичним вихованням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. // Сост. С. Д. Бабишин, Б. И. Митюров. – М.: Педагогика, 1985. – 155 с.
2. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. – М.: Педагогика, 1987. – 558 с.
3. Золотухіна С. Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання / С. Т. Золотухіна. – Х.: Зоря, 1995. – 292 с.
4. Каптерев П. Ф. О саморазвитии и самовоспитании / П. Ф. Каптерев // Образование. – 1897. – № 2. – С. 1–18.
5. Лесгафт П. Ф. Избранные труды / сост. И. Н. Решетень. – М.: Физкультура и спорт, 1987 – 359 с.
6. Миропольский С. И. Руководство к воспитанию и обучению детей / С. И. Миропольский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – № 153. – С. 91–102.
7. Пирогов Н. И. Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // Морской сборник. – 1856. – № 9. – С. 559–597.
8. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М.: Педагогика, 1985. – 460 с.
9. Радул О. Історія педагогіки України Х– XVII століть. Персоналії: навч. посібник / О. Радул. – К.: Основи, 2005. – 238 с.
10. Сборник сочинений Г. С. Сковороды / под ред. В. Д. Бонч-Бруевича. – СПб., 1912. – Т. 1. – 544 с.
11. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання: спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Твори: в 6 т. / відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров. – К.: Радянська школа, 1952. – Т. 4. – С. 28–451.
12. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / упоряд. О. Г. Дзевєрін. – К., 1960.